

SENIORI V RODINĚ. INTERGENERAČNÍ VZTAHY

PHDR. DANA SÝKOROVÁ, PH.D.

1. VÝUKOVÉ CÍLE

Žáci

- odhalí stereotypy týkající se vztahů mezi generacemi v rodině, postavení seniorů v rodině a příbuzenské pomoci (mýtus o absenci „solidarity“, mýtus o láskyplných vztazích a „samozřejmé“ péči) a budou se je pokoušet odbourávat;
- odhalí stereotypy o jednostrannosti v poskytování pomoci seniorům v rodině a o pasivním očekávání pomoci ze strany seniorů, vysvětlí význam reciprocity (vzájemné pomoci) mezi generacemi v rodině;
- poukáží na provázanost zajištění pomoci ve stáří s celkovou kvalitou rodinných vztahů, poukáží na potřebu celkové a dlouhodobé kultivace rodinných vztahů pro zajištění forem péče ve stáří;
- na příkladech ukáží genderové rozdíly v poskytování pomoci.

2. SENIOR V RODINĚ V MINULOSTI A DNES

Mezi laiky přetrvává názor, že v minulosti – v tradiční společnosti – byli staří lidé respektováni a milováni a prožívali své stáří obklopeni blízkými, kteří je podporovali a pečovali o ně (Alan, 1989: 56–57). Realita však byla poněkud odlišná. Jak píše Helena Haškovcová ve své knize *Fenomén stáří* (1990), senioři se i tehdy museli o úctu a uznání „rvát“. Pomoc dospělých dětí rodičům na výměnku nebyla samozřejmá, garantovala ji dohoda mezi oběma generacemi jako „smluvními stranami“. Staří lidé z chudších vrstev se museli spokojit s péčí „přinejmenším sporné úrovně“, pokud ji děti byly schopny vůbec poskytnout (srovnej tamtéž)¹.

Idealizované přesvědčení o poklidném stárnutí jedinců v tradiční rodině kontrastuje zvláště ostře s převážně negativním image stáří v moderních společnostech a s představou o sociální izolaci dnešních seniorů ponechaných svými blízkými bez pomoci, a tudíž závislých na formální institucionální péči. Ovšem i tato představa je zkrácená. Aktuální poznatky sociologických výzkumů dokumentují značnou míru sociální integrace seniorů: Senioři zpravidla bydlí blízko alespoň jednoho z dětí a většina se nimi vídá minimálně jedenkrát v týdnu. Osobní kontakty navíc doplňují časté telefonáty. Pomoc a podpora ze strany rodiny je dostupná pro většinu z nich.²

3. SOCIÁLNÍ VAZBY SENIOŘŮ

V sociologii či sociální gerontologii se hovoří o tzv. *vertikalizaci sociálních vztahů* ve stáří, již se označuje tendence seniorů orientovat se primárně na kontakty a vztahy se svými dospělými dětmi a vnoučaty. Nejedná se však o *pasivní rezignaci* na rozvoj sociálních vztahů mimo rodinu, o nezvratný proces ústupu jedinců ze sociálních rolí v důsledku biologického a psychického stárnutí. Naopak, senioři *aktivně* vybírají a pěstují ty sociální vztahy, které jim přinášejí emocionální uspokojení. Proto se hojně stýkají jak s nejbližšími příbuznými, tak s dlouholetými přáteli a sousedy, vedle nichž prožili „kus života“. ³ Přátelé a „dobří“ sousedé patří spolu se sourozenci k významným členům sociálních sítí zejména svobodných a bezdětných seniorů, pro které tak život v *singlu* neznamena nutně osamělost a absenci sociální podpory. (Sociologové poukazují na neochotu starších lidí k přestěhování, byť do kvalitnějších podmínek, výslovně kvůli přátelům a „zakořeněným“ sousedským vztahům.)

4. RECIPROCITA VZÁJEMNÉ POMOCI GENERACÍ

Stereotypní, „samozřejmé“ spojení stáří a starých lidí s nemocemi, nemožností a odkázaností na druhé lidi se střetává s realitou značné míry soběstačnosti seniorské populace. Co se seniorů týče, zajišťují osobní potřeby a potřeby své domácnosti především a v první řadě vlastními silami. Žijí-li v manželství, mobilizují potenciál páru – vzájemná pomoc starších manželů se ukazuje být relativně nejspolehlivější, nejkvalitnější a nejméně rozporná. (Rovněž dospělé děti spoléhají na to, že rodiče si jako pár „poradí“. I z tohoto důvodu přináší odvodění ve stáří radikální změnu života.)

Seniorům záleží na udržení osobní autonomie – samostatnosti a nezávislosti v činnostech i v rozhodování. Ve vztahu k širší rodině tudíž preferují „intimitu s odstupem“ a chápou roli příbuzenstva analogicky k záchranné sociální síti: nevyužívají ho, nicméně spoléhají, že jim je potenciálně k dispozici a „v nouzi je zachytí“. Pokud senioři mohou, spíše svým blízkým sami pomáhají, tj. poskytují praktickou pomoc, hlídají vnoučata, jsou emocionální oporou svých dětí, rádeci v obtížných životních situacích, důvěrníky starších vnoučat, v případě potřeby nabízejí dospělým vnoučatům či dětem střechu nad hlavou. Nepřehlédnutelná je snaha seniorů finančně podporovat děti a vnoučata. Aby „vyšli s důchodem“ a mohli jim přispívat, uplatňují nejrůznější strategie úsporného hospodaření. Naopak mladší generace „dotují“ domácnosti starých rodičů jen výjimečně. ⁵

5. KVALITA MEZIGENERAČNÍCH VZTAHŮ V RODINĚ

Jestliže strategie „svěpomoci“ při zajišťování každodenních, běžných činností již nestačí, obracejí se staří lidé (ať jedinci či manželské páry) nejčastěji právě na děti.⁶ Pomoc dětí však omezují jen na výjimečné situace či specifické činnosti, zpravidla na těžší práce v domácnosti a „kolem domu“, „velké nákupy“ či vyřizování úředních záležitostí. Senioři rozhodně odmítají předčasnou a nadměrnou pomoc, tzv. „přepečování“ (over-care). Snaží se udržet kontrolu nad přijímanou pomocí a od dětí vyžadují respekt k vlastnímu rozhodnutí o tom, „kdy – s čím – jak mnoho“ pomoci potřebují a přijmou. (Již výše jsme naznačili, že senioři přikládají vysokou hodnotu osobní autonomii.) Dospělé děti proto poskytují rodičům většinou jen doplňkovou, občasnou pomoc „na požádání“. To se netýká emocionální podpory, která stojí v popředí mezigeneračních vztahů. Této podpory si senioři nejvíce váží a od dětí a vnoučat se jim jí zpravidla nejčastěji dostává.

Interakce nejstarší a střední rodinné generace se odvíjí vesměs v rámci pozitivně laděných vztahů. Ve své podstatě jsou však mezigenerační vztahy v rodině spíše charakteristické *ambivalencí*: prožíváním vřelosti, blízkosti, lásky, porozumění *zároveň* s frustrací, nespokojeností, zlostí. Dobré vztahy jsou pak výsledkem komunikačních strategií, které umožňují redukovat napětí či předcházet konfliktům – „konverzační etikety“, managementu informací (jejich třídění, „upravování“), ochrany vlastní autonomie a respektování autonomie druhé strany,⁷ tolerance, ochoty ke kompromisu, vlídnosti, vstřícnosti ap. Pro obě rodinné generace je podstatné dodržovat princip *reciprocity* ve vztazích a směně pomoci a podpory.

Aktuální kvalita vzájemných vztahů, do které se promítá jejich „historie“, ovlivňuje i podpurné chování dětí. Působí především na poskytování psychické posily a rad při řešení problémů a projevuje se zřetelněji v pomoci a podpoře adresované tchánům než vlastním rodičům. Přestože vzájemné vztahy nelíčí výzkumy jako ideální ani směrem do minulosti, ani v jejich současnosti, základním rysem vztahů rodinných generací je důvěra budovaná v celoživotní interakci, identifikace rodičů s „domovem“, relativně časté osobní kontakty, ač podřízené spíše možností dětí než potřebě rodičů. Horší citové vztahy zřejmě nevedou přímočaře a automaticky k rezignaci na příbuzenskou pomoc a podporu. (Sýkorová, 1996, 2005)

6. PÉČE O SENIORY

Příbuzenská asistence je „dvouvrstvá“. První vrstvu představuje ob-

časná a nepřilíš rozsáhlá *pomoc* relativně zdravým seniorům (o ní jsme pojednali výše), druhou vrstvu *péče* o nesoběstačné seniory: Postupující involuce zvyšuje pravděpodobnost, že se staří lidé změni ze subjektu v objekt podpůrných aktivit. Senioři se nesmiřují snadno s intenzivní, pravidelnou či dokonce permanentní a časově neohraničenou pomocí dětí, zejména s elementárními činnostmi sebeobsluhy a osobní hygieny. Vadí jim, že nemohou dětem pomoc „oplatit“ a zachovat ve vztazích s nimi *reciprocitu*. K akceptaci závislosti jim napomáhají různé mechanismy omlouvání a vysvětlování situace jako „normální“ vzhledem k věku, zdravotnímu stavu a k pomoci, kterou dříve oni sami dětem poskytlí, i vzhledem k silným citovým vazbám. Většinou *nevyhnutelnou závislost* nakonec přijímají.

Úvahy o budoucí závislosti starých rodičů vyvolávají v dospělých dětech obvykle obavy, napětí, úzkost a jiné negativní pocity, nicméně v reálných krizových situacích střední generace péči o rodiče vesměs přebírá a snaží se „udržet je mimo instituce tak dlouho, jak je to možné“. Avšak se subjektivní a objektivní připraveností dospělých dětí zajistit *vždy a efektivně* podstatnou část pomoci starým rodičům nelze automaticky počítat. (Podpora rodinných generací není bezpodmínečně založena na altruismu, tj. na bezvýhradné lásce a obětavosti, ani na pevně a jasně vymezených závazcích dětí vůči rodičům. Tím spíše nejsou jasná vodítka k poskytování pomoci, podpory a péče rozvedenému rodiči, s nímž děti nevyrůstaly, anebo nevlastnímu rodiči „získanému“ opětovným sňatkem matky nebo otce.) Každodenní pomoc, resp. osobní péče klade na dospělé děti bezesporu vysoké nároky, zejména na skloubení vzájemně si konkurující role dítěte starých rodičů, rodiče vlastních dospělých dětí a prarodiče, manželského partnera a zvláště pak střední generací silně zdůrazňované role profesní. Komplikací bývá i nepříznivý zdravotní stav pečovatелů.

Zvládnutí péče o seniora v domácnosti předpokládá možnost operativního využití domácí pečovatelské a zdravotní služby, jejich spojení a optimální kooperaci. Institucionální péče s sebou nese riziko věkové segregace, odosobnění, i demoralizace starého člověka. Devizou rodinné péče, oproti formálním organizacím, je znalost, a tudíž potenciálně větší schopnost adekvátní saturace specifických potřeb konkrétního starého člověka ve specifické životní situaci.

Nesoběstačnost rodiče je spojena s psychickou zátěží jeho samotného i pečujících dětí. Nutnost velmi častých kontaktů, či dokonce „sestěhování“⁸, silná závislost na pomoci podporují pocity dissatisfakce, napětí, konflikty, či přesněji směs pocitů stresu, bezmoci z nemožnosti ovlivnit zdravotní

stav rodičů a překonat omezení vnějších podmínek a *současně* silných pozitivních emocí, náklonnosti a uspokojení. Pečující dospělá děti se přitom často opírají o celoživotní zkušenost s tím, že rodiče také pomáhali „podle svých možností vždy, když bylo třeba“. Přesto psychická zátěž spojená s pečováním je hlavním důvodem, proč se někteří seniři ocitají v ústavní péči.

7. ORGANIZACE PÉČE V RODINĚ

Pomoc starým rodičům a péče o ně spočívá převážně na ženách – ve shodě s pečovatelskou rolí, která je ženám ve společnosti připisována a brána za „samozřejmou“, stejně jako větší kapacita a flexibilita volného času ženy, „přirozeně“ užší citové svazky s rodiči a silnější pocit odpovědnosti ve srovnání s muži. Dcery a snachy jsou „manažerkami“ pomoci a kromě toho vykonávají větší rozsah a širší spektrum prací než bratři či manželé. Zaměstnané ženy se vyrovnávají s náročnou situací účelnějším zorganizováním jednotlivých činností a přesouváním domácích „povinností“ a péče do volnočasového prostoru. Bratři a manželé na ně spoléhají a interpretují svoje zapojení do asistence rodičům jako „pomoc sestřám či manželkám“. Angažovanost mužů je kvalitativně odlišná od žen, projevuje se ve specifických, konkrétně definovaných situacích a zahrnuje spíše opravy, pomoc s těžšími pracemi „kolem domu“, s financemi a vyřizováním úředních záležitostí – tedy práce sociálně definované jako „mužské“.

Dospělé děti vyjednávají pomoc rodičům mezi sebou, někdy na základě uvědomovaných pravidel zohledňujících hlavně časové možnosti a vzdálenost bydliště, eventuálně jejich kompetenci, tj. „pomůže ten, kdo má čas a bydlí nejbližší, kdo to umí“. (V úvahu berou i gender, osobní a rodinné podmínky, reálný či anticipovaný podíl jednotlivých sourozenců na dědictví.) Hodnotí svoje možnosti i možnosti sourozenců, váží jednotlivé podíly na pomoci oproti rodiči projevěnému uznání každému z nich. Nezřídka se svěřují s pocity nespravedlnosti – v rozložení zátěže pomoci i ocenění ze strany rodičů. Přesto většinou někdo ze sourozenců „nakonec“ pomůže, podle jejich mínění adekvátně situaci, potřebám a přáním rodičů. Ponechání rodičů bez pomoci, nebo naopak paternalistické postoje a chování dětí se zdají být výjimečné. (Sýkorová, 2005)

8. PRARODIČE A VNOUČATA

Sociologické výzkumy ukazují, že ve vztazích seniorů k vnoučatům stojí v popředí citová vazba (prarodiče je „milují“, vnoučata „jsou jejich nejbližší, jejich rodina“...). Také s nimi spojují svoji životní satisfakci. Staří lidé

vidí ve vnučatech možnost přesáhnout omezenost existence člověka, vnučata jsou pro ně pokračováním rodu, rodinné tradice. Jako zdroj pomoci je ale vnímají méně intenzivně ve srovnání s jejich rodiči, tj. svými dospělými dětmi. To ovšem neznamená, že vnučata prarodičům nepomáhají a nepodporují je. Podporou jsou již samotná setkání, popřípadě telefonáty, jejichž prostřednictvím vnučata projevují lásku k prarodičům a zájem o ně. Starší vnučata se podílejí i na pomoci, kterou prarodičům poskytují rodiče – pokud je zapotřebí, pomáhají s nákupy, s domácími pracemi, atd. Ukazuje se, že vnučata jsou i významnými zprostředkovateli „kontaktní“ seniorů s novou technikou a technologiemi – učí je užívat mobilní telefony ap. Seniori mají k vnučatům láskyplný vztah, v jistém slova smyslu „kvalitnější“ než k dospělým dětem. Není v něm obsažen pocit přímé „rodičovské odpovědnosti“ ani vyšší očekávání, např. co se týče vzájemných kontaktů a pomoci. Tudíž vztahy seniorů se „vzdálenější“ generací vnučat jsou méně ambivalentní, méně rozporné. Narušené vztahy mezi nejstarší a nejmladší rodinnou generací jsou zpravidla odrazem konfliktních vztahů seniorů s dospělými dětmi. Někdy se v nich promítá „složitější dospívání“ vnučat. Byly zaznamenány i případy vykořisťování seniorů dospělými vnučaty.

ZÁVĚREM

Výsledky výzkumů podporují spíše představu směny pomoci seniorům v rodině, která není řízena jasnými, předepsanými normami, ale je založena na permanentním vyjednávání rodičů a dětí, resp. dětí mezi sebou, na aktivním formování orientace a průběhu jednání s ohledem na ostatní. „*Rodinný duch*“ plodící oddanost, velkorysost, solidaritu“, jak říká Pierre Bourdieu, je pak výsledkem symbolického i praktického úsilí členů rodiny, které se rozvíjí v *každodenním* životě prostřednictvím vzájemného obdarování, služeb, pomoci, návštěv, pozorností, laskavostí, i při *výjimečných* příležitostech, jako jsou rodinné oslavy. (1998: 95–98)

SHRNUTÍ

V laické veřejnosti přetrvává názor, že staří lidé byli v minulosti vždy respektováni a milováni. Realita však byla často odlišná, pomoc mezi generacemi nebyla samozřejmá. Příkladem je institut „výminku či výměnku“, což byla dohoda stanovující míru „vymíněné“ pomoci (naturálií, bydlení, atd.), kterou mladý hospodář po převzetí gruntu poskytoval svým rodičům. U chudších vrstev byla pomoc vzhledem k majetkovým poměrům sporná.

V současné době lze o vztazích mezi rodiči a dospělými dětmi říci, že se

obecně vzato odehrávají ve více méně pozitivním rámci, zároveň v nich bývá přítomna ambivalence. Senioři a rodiny dospělých dětí bydlí odděleně, ale většinou v blízkosti, 60 % dětí navštěvuje svoje rodiče 1× týdně, 14 % alespoň 1× za měsíc. Návštěvy doplňují telefonáty. Osobní kontakty jsou tedy relativně časté, i když spíše odpovídají možnostem dětí než potřebě rodičů. Výše zmíněná ambivalence spočívá ve směsi vřelosti, blízkosti, lásky, porozumění a zároveň frustrace, nespokojenosti, zlosti a pocitu povinnosti. Pozitivní rámec je potom výsledkem komunikačních dovedností, tolerance, respektování autonomie obou stran, ochoty ke kompromisu. Obě generace se snaží o zachování reciprocity ve vztazích. Do kvality vztahů se promítá jejich „historie“. Nejednoduchost citových vztahů ale nevede k rezignaci na příbuzenskou podporu a pomoc. Nejčastěji poskytovanou formou podpory, a seniory zároveň oceňovanou a velmi ceněnou, je podpora emoční, sdílení.

Senioři poskytují pomoc rodinám svých dětí (hlídání vnoučat, praktická pomoc s domácností, finanční výpomoc; ta směrem od dětí k rodičům prakticky neprobíhá; poskytují bydlení starším vnoučatům). Senioři se snaží být co nejdéle soběstační, svoje potřeby a svoji domácnost zabezpečují v první řadě vlastními silami, žijí-li v manželství, mobilizují potenciál páru. Vzájemná pomoc manželů je relativně nejspolehlivější, ovdovění znamená ve stáří radikální změnu života.

V okamžiku, kdy vlastní síly nestačí, obrací se senioři nejčastěji na svoje děti, přičemž si snaží udržet kontrolu nad tím, kdy, s čím a jak mnoho pomoci přijmou. Příbuzenská asistence se pohybuje na škále od občasně pomoci k soustavné péči (s připomenutím široké různorodosti seniorské populace). První fázi představuje občasná pomoc relativně zdravým seniorům s určitými činnostmi nebo v určitých situacích (velký nákup, těžší práce v domácnosti nebo kolem domu, vyřizování na úřadech). Druhou fází představuje péče o nesoběstačné seniory. Senioři se nesmířují snadno s intenzivní, nebo dokonce permanentní pomocí dětí, zejména se základními činnostmi sebeobsluhy a hygieny. U dětí možnost budoucí závislosti rodičů vyvolává obavy, napětí, úzkost, ale v realitě péči o rodiče většinou přebírají a snaží se je udržet mimo institucionální péči tak dlouho, jak to jde. Po praktické stránce vyžaduje péče o převážně nebo zcela nesoběstačného seniora v domácím prostředí využití domácí pečovatelské a zdravotní služby a časté návštěvy nebo sestěhování obou generací. Po psychické stránce tato situace vyžaduje u rodinných pečovatelů emočně zralou osobnost, je náročná pro rodiče i pro děti, jedná se o směs pocitů nespokojení z odkázanosti na pomoc, stresu, bezmoci ovlivnit zdravotní stav rodičů a současně pozitivních emocí. Pečující děti se opírají o zkušenost, že

rodiče také pomáhali, když bylo třeba. Péče v domácím prostředí na rozdíl od péče v instituci zachovává kontinuitu přirozeného života a osobního příběhu seniora, rodina zná a snáze respektuje jeho specifické potřeby.

Podpora rodinných generací není bezpodmínečně založena na bezvýhradné lásce a obětavosti, ani na jasně vymezených normách. Tím spíš nejsou jasná vodítka k poskytování pomoci rozvedenému nebo nevlastnímu rodiči. Výsledky výzkumů spíše potvrzují představu směny pomoci seniorům v rodině, která je založena na permanentním vyjednávání rodičů a dětí, na aktivním formování směru a průběhu dialogu a pomoci. Rodinná vzájemnost a solidarita je výsledkem symbolické i praktické snahy členů rodiny projevené prostřednictvím vzájemné pomoci, pozornosti, kontaktu, návštěv, obdarovávání.

K vnoučatům mají senioři láskyplný vztah, vnoučata představují možnost přesáhnout omezenou lidskou existenci, jsou pokračováním rodinné tradice. Vztah seniorů k vnoučatům není zatížen pocitem přímé rodičovské odpovědnosti ani očekáváním pomoci v té míře jako od jejich rodičů, vztah seniorů a vnoučat proto bývá méně ambivalentní. Starší vnoučata se podílejí na pomoci, kterou rodiče poskytují prarodičům, a jsou významnými zprostředkovateli „kontaktní“ seniorů s novou technikou a technologiemi (mobily atd.) Nefungující vztahy mezi vnoučaty a prarodiči jsou většinou odrazem konfliktních vztahů seniorů a dospělých dětí.

Poznámky:

¹ Zasvěceně popisují vztahy mezi generacemi v minulosti historičtí demografové Horský, Seligová (1997) anebo Horská a kol. (1990)

² Z českých výzkumů upozorňujeme např. na: Možný a kol. 2003 a 2004, Řeháková, 2003, Sýkorová, 2004 a 2005, Veselá, 2002.

³ S přáteli seniři tráví volný čas, diskutují problémy, hledají u nich morální podporu. Sousedé jsou „po ruce“, aby poskytli rovněž instrumentální pomoc.

⁴ Dospělé děti jsou významným zdrojem pomoci a podpory při *ovdovění* rodiče. Proces adaptace na vdovství bývá pro seniory obtížný a mnohdy dlouhodobý. Odkazujeme např. na knihy Naděždy Špatenkové a kol. *Krize. Psychologický a sociologický fenomén (2004)*, *Krizová intervence pro praxi (2004)*.

⁵ Např. z výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie* (GAČR, reg. č. 403/02/1182) vyplynulo, že být autonomní, resp. soběstačný znamená v interpretaci samotných seniorů neobtěžovat a nezatěžovat druhé nároky na jejich pomoc a nemuset se cítit zavázán za poskytnutou pomoc. Současně se rovná osvědčení *kompetence*, důležité pro jedince ve vztahu k němu samotnému („umím, jsem schopný zvládnout každodenní činnosti, hospodařit s penězi, což představuje čest, radost, hrdost“), v případě samostatné péče o sebe a domácnost i ve vztahu k druhým („moci se pochlubit, že jsem soběstačný“). Autonomie coby fyzická a finanční soběstačnost je tak zřejmým zdrojem sebeúcty, sebevědomí, soběstačnost fyzická navíc zdrojem uznání ze strany druhých. (Sýkorová, 2004b).

⁶ Seniři příliš nevyužívají placených služeb. Jednak proto, že šetří, jednak často pochybují o jejich kvalitě a také se nechtějí vzdávat příležitosti k vlastní aktivitě.

⁷ Staří rodiče i dospělé děti se neubrání vždy a zcela zásahům do záležitostí těch druhých. Zpravidla je neinterpretují jako vměšování, ale jako vstřícnost k „potřebám rodičů“, vedenou „dobrymi úmysly“.

⁸ Neochota seniorů i dospělých dětí k vícegeneračnímu soužití je všeobecně známá. Všemi zainteresovanými je chápáno víceméně jako „poslední řešení“.

Literatura

- Alan, J. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Haškovcová, H. 1990. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama.
- Hauser-Schoener, Isabella. 1996. *Děti potřebují prarodiče*. Praha: Portál.
- Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Stloukal, M. 1990. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Horský, J., Seligová, M. 1997. *Rodina našich předků*. Praha: LNL.
- Možný, I. a kol. 2004. *Mezigenerační solidarita. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“*. Brno: VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno.
- Možný, I., Přidalová, M., Bánovcová, L. 2003. *Mezigenerační solidarita. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“*. Brno: VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno.
- Řeháková, B. 2003. *Vzorce přátelství v české společnosti. Sociologický časopis*, 39, 4: 509–528.
- Sýkorová, D. 1996. *Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno?* Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Sýkorová, D. 2004. *K sociálním sítím seniorů: Senioři v rodině. Sociální práce/Sociální práca, Časopis pro teorii, praxi a vzdělávání v sociální práci*, 2: 73–84.
- Sýkorová, D. 2004b. *Autonomie očima seniorů*. Pp. 93–122. In Sýkorová, D., Chytil, O. *Autonomie ve stáří. Strategie jejího zachování*. Boskovice: František Šalé – ALBERT a ZSF OU v Ostravě.
- Sýkorová, D. 2005. *Osobní autonomie seniorů v kontextu rodinných vztahů*. Pp. 45–62 In Sýkorová, D., Šimek, D., Dvořáková, M. (Eds.). *Trojí věk trojí optikou*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Sociologica – Andragogica. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Sýkorová, D. a kol. 2003. *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*. Ostrava: Nakladatelství František Šalé–ALBERT Boskovice.
- Špatenková, N. a kol. 2004. *Krise. Psychologický a sociologický fenomén*. Praha: Grada.
- Špatenková, N. a kol. 2004. *Krizová intervence pro praxi*. Praha: Grada.
- Veselá, J. 2002. *Představy rodinných příslušníků o zabezpečení péče nesoběstačným rodičům*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.